

**Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

ЛІСНИЧИЙ ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК: 811.161.2'373 (043)

**ДЕНДРОНІМИ У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ
(СЕМАНТИЧНИЙ І ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ)**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2007

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, професор
Козачук Ганна Олександрівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, професор
кафедри української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Тараненко Олександр Онисимович,
Київський національний лінгвістичний університет,
завідувач кафедри загального та українського
мовознавства

кандидат філологічних наук, доцент
Тодор Олена Григорівна,
Національний університет
„Києво-Могилянська академія”,
доцент кафедри української мови

Захист відбудеться “21” червня 2007 року о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “_18_” _травня_____ 2007 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

А.В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Своєрідну групу лексики української літературної мови, що впродовж останніх десятиліть є об'єктом досліджень багатьох лінгвістів, становлять фітоніми (назви рослин) і зокрема дендроніми (назви деревних рослин). Ряд наукових праць присвячено етимологічному аналізу й дослідженню шляхів формування цієї групи лексики у системі народних і нормативних назв рослин (В. Махек, В. А. Меркулова, А. Й. Капська, Л. Д. Почепцова, І. В. Сабадош та ін.). Проблеми, пов'язані з історією формування ботанічної термінології (номенклатури), розглядаються у працях І. Г. Верхратського, О. С. Роговича, Л. О. Симоненко, З. Г. Коломієць, С. Л. Адаменко та ін.. Словотвірний аналіз ботанічної номенклатури діалектних і нормативних назв рослин здійснили Я. В. Закревська, М. М. Фещенко, Т. В. Слободянюк, А. М. Шамота та ін. У центрі уваги інших досліджень – фразеологізми з компонентами-фітонімами, а також фігоніми у пареміології, які вивчаються крізь призму їхнього етнокультурного змісту й національного менталітету (Н. Д. Петрова, В. Д. Ужченко та ін.). Популярний аспект дослідження фігонімів різних мов – їхні символічні конотації, у яких відбиваються фрагменти національних метафоричних картин світу (М. М. Маковський, О. І. Сімович, І. В. Шапошникова та ін.). У деяких етнографічних джерелах символічні значення фігонімів розглядаються у контексті символіки рослин (М. Ф. Золотницький, Ш. Пікз, С. П. Красиков, С. Каннінгем, А. Топачевський та ін.). Семантика і функції рослинних символів у контексті традиційної календарної обрядовості українського народу стали об'єктом зацікавлення М. О. Дикарєва, М. І. Костомарова, Г. О. Булашева, В. Т. Скуратівського, Е. Є. Гаврилук та ін. Національну специфіку семантики українських, англійських і німецьких назв рослин досліджує І. Е. Подолян шляхом зіставлення пов'язаних з ними уявлень, які існують у свідомості сучасних носіїв трьох мов. Питання семантики, ареалогії назв рослин, а також їх синонімів, які функціонують в окремих діалектах, розглядають Я. В. Закревська, Г. О. Козачук, Л. Д. Фроляк, Г. К. Смик, Л. А. Москаленко, О. Ф. Миголинець та ін.

Попри велику роботу, здійснену у напрямі опису ботанічної лексики, деякі питання залишаються нез'ясованими. Зокрема, група слів на позначення назв рослин у поетичних творах комплексно не досліджувалася. У мовознавстві наявні лише поодинокі дослідження семантики та функціонування рослинних назв у монографії М. Н. Епштейна щодо системи пейзажних образів у російській поезії та дисертаціях О. Ю. Дубовик на матеріалі американської поезії ХХ ст., І. І. Коломієць на матеріалі українських поетичних творів II половини ХХ ст. і В. В. Галайчука в українських фольклорних текстах. **Актуальність теми** дисертаційного дослідження вмотивована потребою комплексного аналізу дендронімів у лексичній системі української мови та необхідністю детального розгляду закономірностей їхньої синтагматичної характеристики, з'ясування їхніх образно-виражальних можливостей у поетичних текстах.

Українське письменство I половини ХХ ст. характеризується значним оновленням усього художньо-естетичного контексту. Модернізм як культурно-історичне явище збагатив мелос українського вірша, його тропіку, формальні прийоми, евфоніку, сприяв витонченості у звукописі та ритмомелодиці. Удосконалення літературної техніки, властиве українській поезії цієї доби, вдало поєднувалося з лексичним збагаченням літературних творів за рахунок активного використання лексичних неологізмів, okazіоналізмів, іншомовних

запозичень, професіоналізмів і зокрема назв трав'янистих і деревних рослин, що робить літературу цього періоду плідним джерелом для дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження пов'язана з науковою проблемою кафедри української мови Інституту української філології НПУ імені М. П. Драгоманова "Теоретичні і лінгводидактичні проблеми граматики і лексикології" та полягає у дослідженні семантичних і функціональних особливостей дендронімів у складі лексико-семантичного класу (ЛСК) на основі поетичних творів I половини XX ст. Тема дисертації затверджена Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 14 лютого 2001 року) та схвалена Координаційною радою "Українська мова" Інституту української мови НАН України (протокол № 11 від 7 листопада 2002 року). Тема дисертації уточнена Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 2 від 25 вересня 2003 року).

Об'єктом дослідження є назви деревних рослин, виявлені в поетичних творах I половини XX ст. і тлумачних словниках української мови.

Предмет дослідження становлять семантичні та функціональні особливості дендронімів як одиниць поетичного мовлення.

Мета роботи полягає у з'ясуванні складу, особливостей структури та семантичної організації лексико-семантичного класу назв деревних рослин у сучасній українській літературній мові та семантико-стилістичного потенціалу дендронімів у поетичних творах I половини XX ст.

Для досягнення цієї мети було поставлено такі **завдання**:

- 1) встановити принципи та критерії виокремлення дендронімів із загального лексичного складу української мови;
- 2) визначити статус і структуру ЛСК "Назви деревних рослин";
- 3) здійснити системний аналіз семного складу дендронімів;
- 4) виявити зв'язки ЛСК назв деревних рослин з іншими лексико-семантичними утвореннями на основі омонімії;
- 5) дослідити парадигматичні зв'язки в структурі ЛСК назв деревних рослин: особливості синонімічних відношень між дендронімами та контекстуальних антонімічних відношень дендронімів;
- 6) охарактеризувати напрямки й особливості метонімічної і метафоричної транспозицій як засобів формування похідних значень полісемічних назв деревних рослин та їх частин;
- 7) виявити й описати синтагматичні характеристики дендронімів у складі художніх метафор і системі перифрастичних найменувань.

Джерельну базу дослідження становлять оригінальні (без урахування поетичних перекладів) поетичні твори I половини XX ст., у яких простежується продуктивність уживань 173 родових назв деревних рослин та 11 назв їх сортів, а також 44 синонімічних назв і 73 варіантів у номінативній, стереотипічній, символічній, емоційно-експресивній, естетичній та асоціативно-характеризуючій функціях (на загальному тлі 7884 фіксацій, а саме 6118 основних і 1766 словотвірних форм). Опрацьовано тексти поезій 51 авторитетного поета. У процесі

дослідження було використано “Словник української мови” в 11-ти томах (К.: Наук. думка, 1970-1980) (СУМ; усього зафіксовано 317 дендронімів), “Словарь української мови” в 4-х томах за редакцією Б. Д. Грінченка, інші тлумачні словники, а також словники іншомовних слів, епітетів, метафор, символів та антонімічні, синонімічні, фразеологічні, термінологічні, етимологічні (ЕСУМ та ін.), морфемні, словотвірні, етнолінгвістичні, енциклопедичні.

Методи та прийоми дослідження. Науковий аналіз здійснено на основі врахування положень про зв'язок мови і мислення, співвідношення форми і змісту мовних одиниць, а також розуміння поетичного мовлення як специфічної форми словесної творчості, позначеної підвищеною емоційністю та образністю, насиченої тропами, стилістичними фігурами, перейнятої шляхетною фонікою, що задовольняє реалізацію естетичних потреб та уподобань мовців. Відповідно до мети і завдань дослідження використано метод синхронного лінгвістичного опису, що включає емпіричні спостереження, прийоми зіставлення, узагальнення, передбачає виявлення дендронімів і їхню систематизацію. Дослідження семантики назв деревних рослин здійснено методом компонентного аналізу, що сприяє визначенню структурних елементів дендронімів. Контекстний метод дозволив визначити специфіку поетичних уживань I половини XX ст. і способи включення аналізованих одиниць до мовної тканини поетичного тексту. Застосовуються також прийоми методу лексикографічних дефініцій, опозиційного аналізу та кількісного статистичного методу. Адекватна статистична обробка експериментального матеріалу здійснена в межах алгоритмічного методу зведених таблиць.

Наукова новизна дисертації визначена комплексним аналізом дендронімів у сучасній українській літературній мові. Уперше в українському мовознавстві представлено склад і структуру ЛСК назв деревних рослин, з'ясовано статус аналізованого об'єднання в українській мові, встановлено принципи та критерії його виділення, описано семну структуру. У дослідженні охарактеризовано парадигматичні відношення дендронімів і їхні синтагматичні зв'язки – вживання у прямому значенні у функції елементів українського пейзажу й образне використання у складі стилістичних фігур поетичних текстів.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в поглибленому з'ясуванні системності семантичних об'єднань як цілісних утворень зі своєю внутрішньою структурою, яка співвідносна зі структурою інших лексико-семантичних об'єднань, ґрунтовному дослідженні дендронімів у складі ЛСК “Назви деревних рослин”. Комплексний лексико-семантичний і функціональний аналіз дендронімів дає змогу визначити принципи і критерії їх відбору та структурування у сучасній українській літературній мові, вивчити особливості семної організації одиниць ЛСК, з'ясувати й уточнити характеристики парадигматичних і синтагматичних відношень дендронімів як елементів оцінно-естетичної виразності поетичного тексту.

Практичне значення. Дисертація містить матеріали, які можуть бути використані у підготовці підручників і посібників з лексикології, семасіології та стилістики; у процесі викладання курсів мовознавства, сучасної української літературної мови, лінгвістичного аналізу художнього тексту, спецкурсів і спецсеминарів у середній і вищій школі; у написанні курсових і дипломних робіт студентами філологічних спеціальностей; у лексикографічній практиці при уточненні лексикографічних описів та укладанні ідеографічних словників,

словників синонімів, контекстуальних антонімів, перифразів, метафор, епітетів, словників мови поезії I половини XX ст. тощо.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні положення і результати дисертаційного дослідження викладено у доповідях на звітно-наукових конференціях викладачів, наукових семінарах кафедри української мови НПУ імені М. П. Драгоманова (1999-2006 рр.); на звітно-науковій конференції молодих учених НПУ імені М. П. Драгоманова (травень, 2003 р.); на X та XI Міжнародних наукових конференціях “Мова і культура” імені проф. Сергія Бураго (Інститут міжнародних відносин КНУ імені Т. Шевченка, червень, 2001р.; Інститут філології КНУ імені Т. Шевченка, червень, 2002 р.); на V Міжнародній науково-практичній конференції “Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: проблеми та перспективи” (НАУ, квітень, 2003 р.); на звітно-науковій конференції молодих учених, присвяченій 170-річчю НПУ імені М. П. Драгоманова (травень, 2004 р.); на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження академіка І. К. Білодіда (НАН України, Інститут мовознавства імені О. О. Потебні, вересень, 2006 р.); у процесі викладання курсу “Сучасна українська літературна мова” в Інституті української філології НПУ імені М. П. Драгоманова.

Матеріали дисертаційного дослідження були використані у процесі викладання курсу української мови як іноземної студентам Мікререгіональної академії управління персоналом (довідка про впровадження № 640/1 від 12.02.07) і на практично-семінарських заняттях з дисципліни “Українська мова” для студентів Київського національного університету технологій та дизайну (довідка про впровадження № 83-83/694 від 12.02.07).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 17 статтях, опублікованих у виданнях, затверджених ВАК України як фахові.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів з висновками, загальних висновків, списку використаної літератури (276 найменувань), списку лексикографічних джерел (71 найменування), списку використаних джерел (95 найменувань) і 29 додатків у вигляді словників і таблиць (оформлені окремим томом; 493 сторінки). Обсяг дисертації без списків використаної літератури, джерел, приміток і додатків – 216 сторінок, загальний обсяг роботи – 312 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ СЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовується вибір та актуальність теми дослідження, визначається ступінь її наукової розробленості, мета і завдання роботи, окреслюється зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, формулюється її наукова новизна, теоретичне і практичне значення, подається інформація про апробацію та публікації результатів дослідження.

Перший розділ – “Дендроніми в лексичному складі сучасної української мови” – містить розгляд історії та теорії проблеми, огляд напрямів дослідження назв рослин, а також структуру ЛСК “Назви деревних рослин”.

У підрозділі 1.1. – “Основні аспекти дослідження дендронімів” – проаналізовано проблеми, пов’язані з етимологічним аналізом і дослідженням шляхів формування цієї групи лексики у системі народних і

нормативних фітонімів, з історією формування ботанічної номенклатури, ареалогією назв рослин. Розглядається словотвірний аспект: словотвірний аналіз ботанічної номенклатури діалектних і нормативних назв рослин і семантика відфітонімних відносних прикметників. Аналізуються символічні конотації назв рослин, у яких відбиваються фрагменти національних картин світу, фразеологізми з компонентами-фітонімами, а також фітоніми у пареміології, які вивчаються крізь призму їхнього етнокультурного змісту й національного менталітету.

Підрозділ 1.2. – “*Структура лексико-семантичного класу “Назви деревних рослин”*” – подає інформацію про архісему ‘життєва форма рослини’, яка лежить в основі структури ЛСК назв деревних рослин, а також про лексико-семантичні групи (ЛСГ), які входять до складу цього класу: 1) назви насіннячкових культур (*груша, яблуна* та ін.);

2) назви сортів насіннячкових культур: а) назви сортів яблуні (*антонівка, ранет* та ін.); б) назви сортів груші (*бере, дюшес* та ін.); 3) назви екзотичних насіннячкових культур (*гранат, папайя* та ін.); 4) назви кісточкових культур (*кизил, персик* та ін.); 5) назви сортів кісточкових культур: а) назви сортів абрикоси (*мореля* та ін.); б) назви сортів вишні (*марель, шпанка* та ін.); в) назви сортів сливи (*ренклод, угорка* та ін.); 6) назви екзотичних кісточкових культур (*авокадо, манго* та ін.); 7) назви екзотичних цитрусових культур (*лимон, мандарин* та ін.); 8) назви ягідних культур (*арус, малина* та ін.); 9) назви горіхоплодових культур (*горіх, мигдаль* та ін.); 10) назви екзотичних горіхоплодових культур (*кокосова пальма, фундук* та ін.); 11) назви ефіроолійних культур (*лаванда, рута* та ін.); 12) назви екзотичних ефіроолійних культур (*евкаліпт, сандал* та ін.); 13) назви рослин, кора, суцвіття, плоди або листя яких використовуються як прянощі (*перець, чабер* та ін.); 14) назви екзотичних рослин, кора, пуп’янки, суцвіття, плоди або листя яких використовуються як прянощі (*ваніль, лавр* та ін.); 15) назви екзотичних рослин, плоди або листя яких використовуються для приготування напоїв (*кава, чай* та ін.); 16) назви некультивованих і культивованих листяних рослин (*дуб, клен, тополя* та ін.); 17) назви некультивованих і культивованих листяних рослин-екзотів (*баобаб, мімоза* та ін.); 18) назви декоративних листяних рослин (*жасмин, троянда* та ін.); 19) назви декоративних листяних рослин-екзотів (*камелія, фікус* та ін.); 20) назви екзотичних рослин, які дають природний каучук (*гевея, тау-сагіз* та ін.);

21) назви екзотичних рослин, які дають волокно (*бавовник* та ін.); 22) назви хвойних дерев (*сосна, ялівець* та ін.); 23) назви екзотичних хвойних дерев (*араукарія, пінія* та ін.); 24) назви деревних ліан (*плющ, хміль* та ін.); 25) назви сортів деревних ліан (винограду) (*аліготе, климми* та ін.); 26) назви екзотичних деревних ліан (*ківі, ротанг* та ін.); 27) назви лікарських рослин і бур’янів (*календула, перекотиноле, полин* та ін.); 28) назви лікарських рослин-екзотів (*елеутерокок, кока* та ін.); 29) назви деревних сукулентів-екзотів (*каланхое, отунція* та ін.).

До периферійної зони ЛСК “Назви деревних рослин” належать: 1) назви екзотичних рослин, хоч деякі з них (наприклад, *папайя, пінія, платан, фундук, цитрон* та ін.) почали активно з’являтися на території СРСР з початку 90-х рр. XX ст. у зв’язку з екстралінгвістичними факторами: розвитком туристичної інфраструктури, легкої промисловості та міжнародних економічних зв’язків; 2) фонетичні, родові, словотвірні варіантні назви дендронімів (наприклад, *абрикос – абрикоса, кедр – кедер, мімоза – мімоза, смоква – смоківниця*); 3) семантичні (*дуб, нелінь*

“дуб, з якого не опадає листя” [СУМ, V, 331]; *смерека, сїгла* “смерека, що має тільки верхівкове віття” [СУМ, IX, 156]) та абсолютні (*нехвороци, чорнобиль; плюци, прочитан; сосна, хвоя*) синонімічні назви; 4) односферові метафоризовані похідні значення (видові й сортові назви деревних рослин та їхніх частин; наприклад, метафоричний перенос *оливка* “субтропічна рослина родини маслинових” → *оливка* “сорт яблук” на основі подібності шкірки яблук до світло-коричневого з жовтуватим або зеленуватим відтінком кольору недозрілих плодів олійної культури).

Дифузна зона цього ЛСК представлена: 1) похідними лексико-семантичними варіантами ЛСВ, утвореними внаслідок метафоричних переносів, що належать до близькосферових (назви трав’янистих рослин та їхніх частин, грибів і паразитів на рослинах, наприклад: *глива* “печіночник” ← *глива* “сорт груш”) та різносферових (назви осіб і частин їхнього тіла, хвороб трав’янистих рослин, мінеральних утворень і природних пустот, продуктів матеріальної праці людини, абстрактних понять, наприклад: *мімоза* “про вразливу, недоторкану людину” ← *мімоза* “рослина, деякі види якої мають властивість згортати листя, коли до неї торкаються”); 2) залежно від видової назви рослина може належати або до деревних, або до трав’янистих рослин (наприклад, *полин* – трава, напівкущик або чагарник; *пасифлора* – трав’яниста або деревна ліана); 3) омонімічні до дендронімів лексеми (повні та неповні лексичні та словотвірні омоніми, омоформи, омографи та омофони: *горобиний* “прикм. до *горобина*” – *горобиний* “прикм. до *горобець*”; *дерїн* “кущ або дерево родини кизиллових” – *дїрен* “поверхневий шар ґрунту, вкритий травою і трав’янистими рослинами, густо пронизаний їх коренями”; *журавлина* “вічнозелена кущова сланка рослина” – *журавлина* “прикм. до *журавель*”; *коралина* “кущ родини жимолостевих з гарними білосніжними ягодами” – *коралина* “намистина з коралів”; *чауци, у* “сорт столового винограду” – *чауци, а* “правовий служитель, розпорядник у Туреччині”; *иульга* (діал.) “омела” – *иульга* (заст.) “лівша”).

У підрозділі 1.3. – “Семантична структура лексичного значення дендронімів” – розглядаються теоретичні питання лексичного значення слів на позначення назв деревних рослин, їх семного і компонентного аналізу. Аналізуючи дендроніми, зафіксовані “Словником української мови” в 11-ти томах, з’ясовано, що, семантична структура лексичного значення назв деревних рослин представлена 10 інтегральними семами ‘характеристика усїєї рослини’, ‘характеристика стовбура (або стебла) й деревини’, ‘характеристика кори’, ‘характеристика крони’, ‘характеристика гілок і пагонів’, ‘характеристика кореневої системи’, ‘характеристика листя’, ‘характеристика квіток’, ‘характеристика плодів’ і ‘характеристика насіння’, до яких належить 91 диференційна сема.

Серед 317 дендронімів, зафіксованих у СУМ, ЛСВ з 1 семою становлять 1,58 % (5 ЛСВ), з 2 – 12,62 % (40 ЛСВ), з 3 – 15,14 % (48 ЛСВ), з 4 – 17,35 % (55 ЛСВ), з 5 – 19,24 % (61 ЛСВ), з 6 – 16,40 % (52 ЛСВ), з 7 – 9,78 % (31 ЛСВ), з 8 – 5,05 % (16 ЛСВ), з 9 – 2,21 % (7 ЛСВ), з 10 – 0,32 % (1 ЛСВ), з 12 – 0,32 % (1 ЛСВ). Прикладом семисемного ЛСВ є *аралія* „високий колючий чагарник або деревце з великим листям і дрібними квіточками, зібраними у волоті, яке вирощують переважно як декоративну рослину” [СУМ, XI, 667] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘галузь використання (застосування) рослини’, ‘висота стовбура’, ‘метаморфоз пагонів’, ‘розмір листя’, ‘розмір квіток’, ‘тип суцвіття’).

У сучасних тлумачних словниках відобразилася троїста належність назв деревних рослин: до системи загальноновживаної лексики (власне лінгвістичний фактор), до ботанічної термінології та класифікації, а також до агрономічної класифікації, підказаної господарським досвідом людини (екстралінгвістичні фактори).

Підрозділ 1.4. – “*Особливості синонімічних відношень між дендронами*” – містить огляд різних підходів до явища синонімії, семантичних та абсолютних синонімів до назв деревних рослин. З’ясовуються диференційні ознаки абсолютних і контекстуальних синонімів до дендронів, розглядається специфіка їх функціонування та стилістичні функції у поетичних творах.

За характером додаткових значень серед синонімічних назв до дендронів наявні лише поодинокі семантичні, або поняттєві чи ідеографічні синоніми, які виконують уточнювальну функцію і виступають у поетичних контекстах елементами садового, степового й лісового статичних пейзажів, а також вказують на місце висвітлюваних у поезії подій.

У поетичних творах I половини XX ст. виявлено 36 пар і груп абсолютних синонімів до дендронів на основі таких диференційних ознак: 1) неоднакова активність вживання у різних стилях мовлення (дендронами як ботанічні терміни та терміни садівництва, слова розмовного характеру, діалектні та народно-поетичні назви, лексичні елементи, властиві поетичній мові); 2) частотність вживання, коли різною частотністю вживання характеризуються, наприклад, синоніми *берест* (14 непохідних слів і 5 дериватів у творах 10 поетів: В. Свідзинського, Л. Первотмайського, Б. Лепкого, С. Гординського та ін.) і *карагач* (1/0 у М. Бажана); 3) етимологія, шляхи запозичення. Наприклад, дендронім *апельсин* з’явився в українській мові через російське посередництво з голландської мови – *appelsien* „китайське яблуко” [ЕСУМ, 1, 79]. Лексема *помаранча* запозичена, можливо, через польське і, частково, німецьке посередництво, з італійської мови: італійське *pomarancia* складається з основ слів *pomo* „яблуко” та *arancia* „апельсин” [ЕСУМ, 4, 508]. Назва *оранж* – французького походження (*orange*) [ЕСУМ, 4, 508]; 4) неоднакова активність у літературному мовленні носіїв мови різних регіонів. Така диференціація властива літературному мовленню жителів Наддніпрянщини (вживання компонентів синонімічних рядів *апельсин, горобина, лимон, плуци*) і Волині, Галичини, Буковини, а також мовленню тієї частини поетів, які перебували в еміграції в Австрії, Німеччині, Польщі, США, Чехословаччині (вживання лексем *помаранча, рябина, цитрина, прочитан*); 5) відмінність у здатності розвивати похідні значення на основі метафоризації, коли лише один з компонентів групи абсолютних синонімів *інжир, смоковниця [смоківниця], смоква, фіга, винна ягода* (сушені плоди), має здатність розвивати похідне значення внаслідок метафоричного переносу на основі подібності за формою. Значення ЛСВ *фіга 3* (розм.) „стулена в кулак рука так, що великий палець просувається між вказівним і середнім, як знак зневажливого ставлення до кого-небудь” [СУМ, X, 583] мотивується ЛСВ *фіга 2* „плід південного дерева; інжир” [СУМ, X, 583]; 6) здатність / нездатність вступати в омонімічні відношення, коли серед компонентів пари абсолютних синонімів *агрус* і *веприна* (діал.; ягода агрусу) лише другий компонент виступає словотвірним омонімімом до *веприна*¹ (рідко) “м’ясо вепра” ЛСГ “М’ясо ссавців; страви з нього”; 7) можливість / неможливість виступати паронімами, коли лише один компонент пари абсолютних синонімів *ялина, смерека* має здатність виступати паронімом у поезії Б.-І. Антонича: *Ой піду я до бору, до бору, подивлюсь на смереки крізь смерк* (пароніми *смереки* – *смерк*); 8) сполучуваність (неоднакова здатність виступати компонентом термінологічних словосполучень і ФО), коли у групі абсолютних синонімів *троянда, роза, ружа, рожса* лише компоненти *роза* і *рожа* разом з прикметниками утворюють

географічні та ботанічні терміни Δ *роза вітрів* “графічне зображення повторюваності напрямів і величин сили вітру у певній точці земної поверхні за певний час” [СУМ, VIII, 600], Δ *гайова рожа* (рідко) “шипшина” [СУМ, VIII, 598], Δ *панська (повна) рожа* “троянда” [СУМ, VIII, 598], Δ *собача (польова, дика) рожа* “багаторічна невелика рослина родини мальвових переважно з рожевими квітками, яка росте у лісостепових та степових районах” [СУМ, VIII, 598]; 9) валентність основ (відмінність за обсягом словотвірного гнізда), коли словотвірні можливості основ -дерен- і -кизил- збігаються у дериватах I ступеня похідності, а саме відносних прикметниках *дерен/ов/ий* [СУМ, II, 247] і *кизил/ов/ий* [СУМ, IV, 148], утворених за допомогою продуктивного суфікса *-ов-*, і різняться в іменниках I ступеня похідності *дерен/івк/а* „настоянка на дерені; горілка” [СУМ, II, 247] і *кизиль/ник/* „кущі або зарості кизилу” [СУМ, IV, 148], утворених за допомогою продуктивних суфіксів *-івк(а)* та *-ник*.

Поодинокі випадки вживання контекстуальних синонімів до дендронімів стосуються дендронімів-символів і зумовлені збігом у межах одного контексту переносних значень цих лексем. Наприклад, фольклорний символ горя, страждання, важкого життя *полин* під впливом символіки *лавра* у поезії Л. Первомайського, присвяченій подіям і героям Великої Вітчизняної війни, набуває символічного значення „успіх, слава, визнання”: *Є в степах наших темні могили. Ні хрестів, ні імен. Тільки сиві гіркі полини, Наче слава гірка, сповили їх і тугою вкрили... Інших лаврів не треба безвісним героям війни.*

У підрозділі 1.5. – “*Контекстуальні антонімічні відношення дендронімів*” – акцентується увага на проблемі контекстуальної антонімії, визначаються структурні моделі та семантика членів контекстуальних антонімічних конструкцій, структурні типи та різновиди семантичних відношень між контекстуальними антонімічними парами та рядами. Назви деревних рослин належать до іменників з конкретним значенням, тому вони не утворюють пар загальнономовних антонімів, а можуть лише входити до складу контекстуальних антонімічних конструкцій.

Контекстуальні антоніми ґрунтуються на протиставленні слів не за їхнім прямим значенням, а за переносною ознакою, яка актуалізується в певному контексті, й не закріплені в загальнонародній мові, бо їхня семантика надто далека, аби вони могли сприйматися як антоніми на рівні мови. Вони виникають внаслідок індивідуально-стилістичного використання слів з метою більшої виразності й точності в передачі думок автора, для посилення експресії в описі протилежних явищ.

Крім сполучників сурядності і підрядності та інтонації, контекстуальні антонімічні протиставлення оформлюються за допомогою словотвірних, лексичних, морфологічних і синтаксичних засобів, разом з якими вони реалізують у поетичних контекстах семантичні функції кон’юнкції, диз’юнкції, зіставлення і протиставлення, чергування, позначення всеохопленості, взаємного перетворення протилежностей і порівняння.

За характером співвіднесеності антонімів з позначуваними реаліями у складі узуальних антонімічних конструкцій, до яких зводяться контекстуальні антонімічні пари та ряди з членами – дендронімами, можна виділити дві семантичні категорії: 1) номінативні антоніми, які базуються на протиставленні самих предметів і явищ, що існують в об’єктивному світі як протилежні й тому мають денотативний (предметний) характер: а) антоніми, які називають протилежну орієнтацію в часі: *МИНУЛИЙ* ↔ *ТЕПЕРІШНІЙ* (*полин* та *бур’яни* ↔ *сади*

колгоспні (І. Муратов); *постаті тополь чернечі* ↔ *юні дерева* (М. Рильський); *МИНУЛИЙ* ↔ *МАЙБУТНІЙ* (*будяки* ↔ *троянди* (Л. Забашта)); б) антоніми, які називають протилежну орієнтацію в просторі, вживаються з метою конструктивної організації тексту під час опису пейзажу, розвитку дії та її розгортання в просторі й часі: *ВЕРШИНА* ↔ *НИЗОВИНА* (*сніг* ↔ *персики* (М. Рильський)); *ПВДЕНЬ* ↔ *ПВНІЧ* (*вітер півдня* ↔ *північна клюква* (О. Олесь); *олеандри* ↔ *тундри* (В. Поліщук); *на Нілі пальма* ↔ *сосна на скандинавських берегах* (Т. Осьмачка)); *СХІД* ↔ *ЗАХІД* (*Дін* ↔ *карпатські смереки* (Є. Маланюк)); в) антоніми, які називають протилежні явища об'єктивного світу та філософсько-світоглядні категорії: *ГАРМОНІЯ* ↔ *ДИСГАРМОНІЯ* (*яблука, дуда* ↔ *бур'ян, орган* (В. Свідзинський)); *ДОБРО* ↔ *ЗЛО* (*білі лілії* ↔ *терни* (Г. Чупринка); *троянди* ↔ *гадюки* (В. Сосюра)); *РЕАЛЬНИЙ* ↔ *НЕРЕАЛЬНИЙ* (*життя* ↔ *апельсиновий сад* (О. Влизько)); 2) характеризуючі антоніми, протилежність яких базується на протиставленні окремих якостей, ознак, станів, відношень, властивих певним предметам і явищам і визначається сигніфікативним (понятійним) змістом слів: а) антоніми, які характеризують почуття і стан людини, наприклад: *КОХАННЯ* ↔ *РОЗЛУКА* (*троянди червоні* ↔ *чорні троянди* (В. Сосюра)); *ЛЮБОВ* ↔ *СМЕРТЬ* (*мед, любов* ↔ *полин, смерть* (М. Орест)); *РАДІСТЬ* ↔ *СТРАЖДАННЯ* (*вінок з волошок* ↔ *вінок терновий* (О. Олесь); *лотосові білі квіти* ↔ *геранія й тернові квіти* (П. Карманський)); *РАДІСТЬ* ↔ *СУМ* (*рози втішення* ↔ *горя рози* (В. Барка)); *СИЛА* ↔ *КВОЛІСТЬ* (*дуб* ↔ *лоза* (П. Тичина)); *ЩАСТЯ* ↔ *ГОРЕ* (*мед* ↔ *полин* (О. Теліга); *рута* ↔ *отрута* (Є. Маланюк)); б) антоніми, які характеризують фізичні та вольові якості людини, наявність – відсутність якихось навичок, знань: *ДІЯЛЬНІСТЬ* ↔ *БАЛАКАНИНА* (*лаври діл* ↔ *слова* (О. Ольжич)); *КРАСА* ↔ *СИЛА* (*олеандр* ↔ *залізо* (П. Тичина)); в) антоніми, які характеризують людину за соціальними оцінками: *НАРЕЧЕНА* ↔ *ВДОВА* (*красна дівчина* ↔ *тополя* (В. Пачовський)); г) антоніми, які характеризують емоційне й об'єктивно зумовлене ставлення до когось або чогось: *БУДЕННИЙ* ↔ *СВЯТКОВИЙ* (*бюджети, газети, телеграми* ↔ *орхідеї, азалії* (М. Рильський)); *ВАЖЛИВИЙ* ↔ *ДРІБ'ЯЗКОВИЙ* (*боротьба* ↔ *фунт климшицу* (В. Сосюра)); *ВИСОКИЙ* ↔ *НИЗЬКИЙ* (*лавр* ↔ *кашкет* (М. Рильський); *оливний гай* ↔ *кукурудза* (С. Гординський); *тернові вінки* ↔ *блискучі вінки паперові* (О. Олесь)); *ВІДДАНИСТЬ* ↔ *ЗРАДА* (*рожі* ↔ *чуже болото* (Б. Лепкий)); *СЛАВА, ПОЧЕСТІ* ↔ *МУКИ, СТРАЖДАННЯ* (*вінок лавровий* ↔ *вінок терновий* (В. Еллан-Блакитний); *рожі* ↔ *терня* (Б. Лепкий)); д) антоніми, які характеризують суспільство: *БАГАТСТВО* ↔ *БІДНІСТЬ* (*жар-птиці, цитруси, дівки-зоряниці* ↔ *худенькі дівчатка, кукурудза чахла, зів'ялий інжир, каганчик з дельфінового жиру* (Л. Забашта)); *ВОЛЯ* ↔ *НЕВОЛЯ* (*камінь* ↔ *плющ* (М. Бажан)); *МИР* ↔ *ВІЙНА* (*зорлиці, черешні й квіти мирні* ↔ *кулі, кров* (І. Муратов)); *РІДНИЙ* ↔ *ЧУЖИЙ* (*берези* ↔ *пальми* (В. Сосюра); *верби* ↔ *кедри, олеандри* (М. Рильський); *яблуні, вишні та черешні* ↔ *мандарини* (І. Муратов)); *СЕЛО* ↔ *МІСТО* (*верби* ↔ *провода* (В. Сосюра)); е) антоніми, які характеризують якості ознаки та стан предметів: *ДЕШЕВИЙ* ↔ *ДОРОГИЙ* (*буковий* ↔ *срібний* (І. Франко)); *МІЦНИЙ* ↔ *СЛАБКИЙ* (*вино* ↔ *китайський чай* (Ю. Клен)); *ТВЕРДИЙ* ↔ *М'ЯКИЙ* (*дубина* ↔ *м'ята* (А. Малишко)).

Підрозділ 1.6. містить висновки до розділу.

Другий розділ – “Метонімічна і метафорична транспозиції як засіб формування похідних значень полісемічних назв деревних рослин та їх частин в українській мові” – присвячений явищу полісемії як семантичної властивості слова, специфіці прямого номінативного і похідного значень дендронімів.

Шлях виникнення полісемії назв деревних рослин та їх частин є регулярним і закономірним явищем у словниковому складі української мови та поетичних творах I половини XX ст.

Найрегулярнішими є метонімічні моделі розвитку похідних значень, менш регулярними – метафоричні моделі, що зумовлюється особливостями будови деревних рослин та їх частин, а також сферами застосування людиною цих рослин. За характером організації ЛСВ і відтінків значення в багатозначній лексемі наявні 4 основні типи полісемії: 1) *парна*, коли наявні лише два ЛСВ, один з яких є мотивованим, а другий – мотивуючим; 2) *радіальна (віялоподібна)*, за якої усі непрямі значення походять безпосередньо від прямого; 3) *ланцюжкова*, за якої кожне наступне значення є похідним від попереднього; 4) *радіально-ланцюжкова*, яка поєднує ознаки радіальної та ланцюжкової багатозначності.

У підрозділі 2. 1. – *“Метонімічні зв’язки й відношення між ЛСВ полісемічних слів на позначення деревних рослин та їх частин в українській мові”* – розкривається лінгвістична природа метонімії як транспозиції значень ЛСВ полісемічних слів, розглядається характер організації ЛСВ і відтінків значення у полісемічних лексемах на позначення деревних рослин та їх частин.

Матеріал дисертаційного дослідження дозволяє виділити й охарактеризувати 22 моделі метонімічних переносів: „Назви деревних рослин → 1) назви квіток рослин; 2) назви плодів рослин; 3) назви насіння або порошку з плодів рослин; 4) назви гілок рослин; 5) назви кори рослин; 6) назви листя рослин; 7) назви волокна, ниток з частин рослин; 8) назви коліночок рослин; 9) назви деревних рослин, традиційно пов’язаних зі святкуванням; 10) назви сукупності однорідних деревних рослин; 11) назви деревини та її частин рослин; 12) назви виробів з деревини рослин; 13) назви виробів з гілок рослин; 14) назви рідини з частин рослин (назви алкогольних і безалкогольних напоїв, лікувальних засобів, технічних та ароматичних речовин); 15) назви органічних речовин, сумішей, порошків на основі рослин; 16) назви класів або родин, до яких належать рослини; 17) назви продуктів харчування, їжі з рослин”; 18) „Назви напоїв з частин деревних рослин → назви процесів пиття напоїв”; 19) „Назви релігійних свят → назви плодів деревних рослин, що досягають у цей час”; 20) „Назви кліматичних станів природи, довкілля → назви сортів деревних рослин за терміном зберігання плодів”; 21) „Назви сукупності однорідних деревних рослин → назви окремих деревних рослин”; 22) „Назви деревних рослин, традиційно пов’язаних зі святкуванням → назви свят”. Серед 165 багатозначних лексем, похідні значення яких утворені на основі чистої метонімізації (мовної метонімії) або з поєднанням метафоризації, слова з двома ЛСВ (враховуючи також і відтінки значення) становлять 72,1 % (119 лексем), тризначні – 18,2 % (30 лексем), чотиризначні – 6,1 % (10 лексем), п’ятизначні – 2,4 % (4 лексеми), лексеми з шістьма значеннями – 1,2 % (2 лексеми).

Актуалізаторами значень ЛСВ полісемічних лексем у поетичних творах I половини XX ст. виступають слова як іменних (іменники і прикметники), так і дієслівних (суб’єктами дії яких є назви осіб, тварин або деревних рослин, а об’єктами – назви деревних рослин, пов’язані з дієсловами зв’язком безприменникового і применникового керування) частин мови.

У підрозділі 2. 2. – *“Мовна метафора як джерело формування похідних значень назв деревних рослин та їх частин в українській мові”* – висвітлюється категоріальна сутність мовної метафори та її місце в лексико-семантичній

системі мови, визначаються напрями метафоричних транспозицій у формуванні переносних значень дендронімів та їх частин, аналізуються назви деревних рослин та їх частин як похідні утворення полісемічних лексем.

Серед 44 багатозначних лексем на позначення назв деревних рослин та їх частин, похідні значення яких утворені на основі чистої метафоризації або з поєднанням метонімізації, слова з двома ЛСВ (враховуючи також і відтінки значення) становить 38,6 % (17 лексем), тризначні – 31,8 % (14 лексем), чотиризначні – 15,9 % (7 лексем), п'ятизначні – 11,4 % (5 лексем), лексеми з шістьма значеннями – 2,3 % (1 лексема).

Мовні метафори як своєрідні моделі формування похідних значень полісемічних слів – дендронімів, назв частин деревних рослин (квітки, плоди, насіння) і напоїв, виготовлених з плодів деревних рослин, реалізуються за певними закономірностями, представленими у регулярних взаємозв'язках між порівнюваними предметами, явищами, ознаками, станами. На основі словникового складу СУМ можна виділити 23 моделі метафоричних переносів, серед яких найпоширенішими є ті, що мотивують похідні ЛСВ на позначення осіб, деревних і трав'янистих рослин, частин тіла людини і рослин. З погляду сфери найменування метафоризовані похідні значення належать до односферових (видові й сортові назви деревних рослин та їхніх частин), близькосферових (назви трав'янистих рослин та їхніх частин, грибів і паразитів на рослинах) та різносферових (назви осіб і частин їхнього тіла, хвороб трав'янистих рослин, мінеральних утворень і природних пустот, продуктів матеріальної праці людини, абстрактних понять).

При утворенні метафоричних переносів беруться до уваги такі ознаки рослин та їх частин: 1) ознаки цілого дерева: спосіб існування, ареал поширення, форма крони, форма розташування гілок, особливості листя; 2) ознаки плодів: форма (еталонами форми служать плоди груші, яблуні та мигдалю), розмір, запах, колір шкірки плодів, ступінь стиглості, естетичне враження від плодів; 3) ознаки квіток і суцвіть: колір, розмір, форма, особливості розвитку.

Підрозділ 2. 3. містить висновки до другого розділу.

У **третьому розділі** – **“Стилістичні особливості функціонування дендронімів у поетичних текстах”** – з'ясовуються синтагматичні характеристики дендронімів у складі художніх метафор і системи перифрастичних найменувань.

У підрозділі 3. 1. – *“Семантичні та функціональні особливості іменних метафор з дендронімним компонентом”* – розглядається специфіка сполучуваності метафор-символів, термінологічних, узуальних, індивідуально-авторських конструкцій з метафоризуючими компонентами – дендронімами, пропонується класифікація метафоризованих компонентів за їх належністю до певних ЛСГ і ЛСК. Звертається увага на те, що метафоризація компонентів поетичних метафор базується на зорових, слухових (звукових), одоративних і тактильних асоціаціях.

Фактичний матеріал дисертаційного дослідження засвідчує, що велику схильність до метафоризації у поетичних творах I половини ХХ ст. виявляє іменник, метафоризації якого сприяють абсолютне номінативне значення цього класу слів, його семантична подвійність і функціональна рухливість. У всіх досліджуваних типах бінарних конструкцій, а також у конструкціях з різноманітними поширювачами спостерігається чіткий розподіл функцій між компонентами:

один з них виступає мікроконтекстом, що сприяє метафоризації другого компонента, інший метафоризується, змінює своє значення, тобто перший компонент бінарми є метафоризуючим, а другий – метафоризованим. Наприклад, у бінармі *“дахом сосон”* (М. Орест) і конструкції з дієприкметниковим поширювачем *“каштанових опалих свіч”* (Лі. Первомайський) метафоризуючими (мікроконтекстами, що сприяють метафоризації) є компоненти *сосон* і *каштанових*, а метафоризованими (що змінюють своє значення) – *дахом* і *свіч*. Такий розподіл функцій між компонентами бінарм, а також частиномовна належність компонентів конструкцій покладено в основу класифікації іменних метафор за структурою.

В основі семантичної характеристики іменних метафоричних словосполучень з дендронімним компонентом лежить класифікація метафоризованих компонентів конструкцій за їх належністю до певних ЛСГ, які об’єднуються у 8 ЛСК: 1) “Назви осіб” (*“кленів юний батальйон”* (М. Драй-Хмара); *“кипариси-друзі”* (Лі. Забашта); *“серед вербоного хору”* (Т. Осьмачка); *“кедрів патріарший ряд”* (М. Рильський)); 2) “Назви тварин” (*“зряя ясенів”* (І. Багрянний); *“котики вербові”* (А. Малишко); *“терни-змії”* (О. Олесь)); 3) “Назви тіла, організму, їхніх частин, продуктів життєдіяльності” (*“над голови пузати верб”* (Б.-І. Антонич); *“крилатих кленів світлі шевелюри”* (М. Драй-Хмара); *“біло-пухнасті лапи ялинок”* (В. Еллан-Блакитний); *“білі долони магнолій”* (В. Поліщук); *“воском закапали клени”* (В. Поліщук); *“постаті тополь чернечі”* (М. Рильський); *“ронять верби жовте пір’я”* (М. Рильський)); 4) “Назви рослин” (*“науки винні грона”* (М. Зеров); *“терни розбрату”* (Ю. Клен); *“спокуси солодкий хміль”* (Н. Лівницька-Холодна); *“полин роздуки”* (А. Малишко); *“од хмелю золотих волос”* (А. Малишко); *“лаврами легенд”* (І. Муратов)); 5) “Космос, Земля, природні утворення” (*“доц малин”* (Б.-І. Антонич); *“злото помаранч”* (С. Гординський); *“акацій білий дим”* (С. Гординський); *“завірюха херсонських вишень”* (Є. Маланок); *“смерек прибіи”* (А. Малишко); *“ватри дуби розкладають”* (О. Олесь); *“зори-вербени”* (М. Рильський); *“зелена блискавка верби хисткої”* (М. Рильський); *“рубіни рябини”* (О. Стефанович)); 6) “Матеріальні продукти діяльності людини” (*“в чарках троянд розквітлих”* (Б.-І. Антонич); *“свої виноградні”* (С. Гординський); *“фонтани берез із цоколів білих стрімках”* (Лі. Забашта); *“грабів грезет”* (М. Зеров); *Лип, буків і дубів порожні снасті Сновляє лист – і сяє далина* (М. Орест); *“віяла пальми”* (В. Сосюра); *Бродить осінь в садах пурпурових, дзвонить жовтим намистом беріз* (В. Сосюра); *“береза в льолі білорій”* (П. Тичина)); 7) “Галузева термінологія” (*“кольчуга брязкучого лавра”* (М. Бажан); *“лампадка клена, красна – листвяна”* (В. Барка); *“цогли-кипариси”* (О. Влизько); *“сосни струнка антена”* (С. Гординський); *“дуба чистий контрабас”* (А. Малишко); *“дуби червінцями горіли”* (І. Муратов); *“лист осик у вічному танку”* (М. Рильський); *Сад стоїть внизу і пісню осені розуміє. Підбіжить вітер до орхів – оріхи ноти ронять пожовклі співати забули...* (П. Тичина)); 8) “Опредметнені дії, процеси, стани” (*“шепіт втомленій ялини”* (М. Бажан); *“ніжній подих розквітлих лип”* (Є. Маланок); *“каштані в спокої стрункої молитви”* (М. Орест); *“золосіння на дрова рубаних беріз”* (В. Свідзинський); *“в задумі верби над водою”* (В. Сосюра); *“сміх завітчаного хмелю”* (В. Чумак)).

У підрозділі 3.2. – “Семантичні та функціональні особливості дієслівних метафор” – характеризуються моделі переносів, на основі яких утворюються дієслівні метафоричні конструкції, та принципи оновлення метафор у поезіях I половини ХХ ст. Розглядаються зорові, слухові та одоративні асоціації, на яких базується метафоризація компонентів дієслівних метафор.

В основі семантичної характеристики дієслівних метафоричних словосполучень з дендронімним компонентом лежить переносне вживання дієслів на позначення дій, процесів і станів, що стосуються: 1) і осіб, і тварин (225 метафоризованих компонентів і 62 метафоризуючі компоненти), наприклад: *“дуб прискакує до дуба”* (Б.-І. Антонич); *Останній промінь, як стилет, поранив клен на осінь* (П. Тичина); 2) осіб (215/64), наприклад: *“припудрилися тополі старосвітські”* (М. Рильський); *І шерхлий осокір Над нами ржасво кречче* (В. Свідзинський); *“з житом браталися лози”* (Д. Фальківський); 3) рослин (17/22) (базуються на вживанні у прямому значенні дієслів, що набувають образності у сполученні з відприкметниковими означальними прислівниками (якісно-означальними та способу дії) з суфіксами -о, -ому), наприклад: *“хлились сумно пальми”* (П. Карманський); *“рвались перелякано На дубах гіляки”* (Л. Первомайський); *Стоять дуби замислено і строго* (М. Рильський); 4) вогню, продуктів горіння (16/19), наприклад: *Спалахнула мімоза рожевими легкими возниками газу...* (В. Поліщук); *“запловенився виноград”* (В. Свідзинський); 5) рідини, води (10/13), наприклад: *На станціях киплять каштани, Веде осінній вітер річ* (Є. Маланюк); *Вишні залляли зелене метеливо Радісно-краплим червоним дощем...* (О. Стефанович); 6) матеріальних продуктів діяльності людини (4/7), наприклад: *Клен старий широколисто Передзвонює* (А. Малишко); 7) птахів (4/3), наприклад: *...Золоті воркють сосни Над землею її сина* (А. Малишко); 8) дорогоцінних металів і скам'янілостей (3/5), наприклад: *“сріблиться осичина”* (М. Рильський); *Янтаріє листя на каштані, одбива проміння ліхтаря* (В. Сосюра); 9) комах і птахів (3/4), наприклад: *“стурхнула зрєя ясенів”* (І. Багрянний); 10) птахів і плазунів: *Темна ніч в лісах дрімучих, Терни-змій гнізда в'ють І із ран його [духу народу-лицаря. – Д. Л.] пекучих Кров палку жадібно п'ють* (В. Олесь); 11) риб і ссавців (1/1): *Злякано дуб кордубатий На нелюдське обличчя Настобурчив сухе патиччя...* (В. Свідзинський); 12) ссавців (1/1): *“зарєвли берези шумно”* (В. Пачовський).

Більшість дієслівних метафор – узуальні, в основі яких лежить дохристиянський аієрархічний світогляд народу, що полягає у невідрізненні “вищого” (людського) й “нижчого” (тваринного та рослинного).

У підрозділі 3.3. – *“Дендроніми в системі перифрастичних найменувань: структурно-семантичний і функціональний аспекти”* – розглядаються поняття перифраза в лінгвістичній традиції та його місце в образній структурі художнього тексту, подається лінгвістична характеристика перифразів з дендронімними денотатами та перифразів з дендронімними компонентами як описових та образно-переносних найменувань. Аналізуються граматичні та семантичні особливості цих перифрастичних конструкцій.

Перифрастичні найменування з денотатом дуб (*рослина, а також її коріння та листя*) найчастотніші в поетичних творах I половини XX ст. (36 перифразів з 28 стрижневими компонентами у доробку 10 поетів). Ця рослина родини букових – найпоширеніше листяне дерево України й у поетичних творах отримує позитивні конотативні характеристики, наприклад: *“дерева дружби”* (Л. Забашта); *“любиме дерево мого народу”* (А. Малишко). Підґрунтям творення перифразів з денотатом дуб, як правило, виступають фізичні властивості цього дерева. На основі характеристики денотата за висотою (дерево висотою у 20-40 м) утворені перифрази *“зелена башта”* (Б.-І. Антонич); *“велетні лісів”* (О. Олесь); *Дуби виривають коріння, Стають їм руки з гілля – Велетів покоління Знов посідає земля* (М. Орест).

Утворення перифразів можливе і на основі метафоричного переносу “Кам’яна гора з гострими виступами → рослина” за якісними характеристиками стовбура й гілок дуба (могутнє дерево з міцними гілками і товстим стовбуром 1,5-2 м у діаметрі), як, наприклад, у М. Ореста: *Піду до них [дубів. – Д. Л.], до праотців, і сяду При корені древесних скель*. Вікова характеристика денотата (довговічність – 500 років і більше) дає підстави для вживання перифрастичних найменувань, компонентами яких виступають лексеми з префіксом *пра-* на позначення віддалених ступенів спорідненості за спадною лінією: *Ти [дубе. – Д. Л.] незліченних літніх вечорів, О працуре, прийняв благословіння! Тобі – любов моя і поклоніння, – Яви ж науку багатомудрих днів!* (М. Орест); “*праотці*” (М. Орест).

У рослинному угрупованні (фітоценозі) за сукупністю фізичних ознак дуб є рослиною першого ярусу (деревного) і в рослинній ієрархії посідає чільне місце. Зважаючи на цей факт, деякі поети утворюють перифрази з відтінком урочистості, компонентами яких виступають лексеми на позначення осіб за спорідненістю і свояцтвом (*отець*), осіб привілейованих прошарків суспільства (*лицар*) та осіб у галузі влади (*князь, монарх*), наприклад: *О дубе, князю пущі, достойне дерево монарше в короні осені – пурпурі листя, з пнем корявим, коли, щоб відпочити в тіні, спиняться у марші, схляється до уст вождів шорстким причастям слави* (Б.-І. Антонич); “*гордий і скутий монарх*” (Б.-І. Антонич); “*лицарі ясні*” (О. Олесь); *На галяві стоїть отець діброви: Залитий світлом віковичний дуб* (М. Орест).

До складу перифразів з денотатом *дуб* можуть входити і компоненти-зооніми. Перифрастична бінарма “*рослинний лев*” утворена шляхом телескопії на базі компонентів загальнономовних перифрастичних словосполучень (спосіб творення словосполучень, при якому склеюються початковий компонент одного словосполучення з кінцевим другого): дуб – рослинний [цар + цар звірів] – лев: *... лиши дуб – рослинний лев, над лісом, гордий і скутий монарх, підводить вранці сонця жезл над марнотратним світом* (Б.-І. Антонич). Метафоричне найменування “*дельфін рослинний*” у Б.-І. Антонича утворений під впливом перифрастичної бінарми “*біле море*” з денотатом *сніг*, в основі якої – перенос “Морська піна, баранці хвиль → атмосферні опади” за колірною подібністю (білий) і тактильними асоціаціями (м’якість): *Лиши дуб один крізь біле море, дельфін рослинний, в даль пливе і лірою сніг-саван поре, вішуючи життя нове*. Культурологічним підґрунтям перифраза виступає версія про те, що щоглу корабля аргонавтів було зроблено з дуба.

Основою творення перифразів можуть бути міфологічні уявлення в індоєвропейських та, зокрема, українських традиціях про дуб як священне дерево, присвячене Перкунасу, Перуну, Тору, Зевсу, Юпітеру та іншим громовержцям, наприклад: “*дерево пророче*” (Б.-І. Антонич); “*боги сердиті*” (Б.-І. Антонич). У Греції дубова гілка символізувала могутність, силу і знатність роду, а дубовими вінками нагороджували найхоробріших воїнів та воєначальників. Ця традиція лежить в основі перифраза “*шорстке причастя слави*” [*дубове листя*] (Б.-І. Антонич). Перифрастична бінарма “*мій лісовик*” (Л. Забашта) виникла за суміжністю “дуб – цар рослин + лісовик – лісовий дух, хазяїн лісу у пантеоні найнижчих міфологічних істот → дуб – лісовик”.

В основі перифрастичних найменувань, до складу яких входять дендроніми, також лежать процеси вторинної номінації – евфемія, метонімія та метафоризація. На основі евфемії утворені перифрази з дендронімними компонентами, денотатами яких виступають лексеми, що належать до ЛСГ “Жіночі органи життєдіяльності”, “Секс, інтимні стосунки” та “Смерть і явища, пов’язані з нею”.

Культура інтимного життя пов'язана з ментальністю народу, з його звичаями та морально-етичними традиціями. На нашу думку, табування еротики в українській літературі взагалі та в українській поезії зокрема зумовлене фольклорними традиціями (український фольклор поетизував дошлюбну цноту), сильним впливом християнської моралі, природним темпераментом українців і провідною національно-визвольною місією літератури народу, який не мав власної самостійної держави.

У поетичних творах I половини ХХ ст. наявні лише поодинокі випадки перифрастичних виразів з дендронімами компонентами, пов'язаних зі статевим життям і жіночими органами життєдіяльності, наприклад: *Там на полонині, де в куцах омани, – В сутінь, біля ставу, а за ставом – млин, Безтурботно стану цітувать кохану, І зім'ятий буде пахнути полин* [пристрасть. – Д. Л.] (О. Влизько); *Одна була в білій блюзіці, Дбайливо нічим не прикрашений; Її достатньою оздобою Був кошичок нагрудника з двома теплими помаранчами* [грудьми. – Д. Л.] (С. Гординський); *...груді як сніг білі маєш, А перчик на бедрах від ніг* [пристрасть. – Д. Л.]! (В. Пачовський); *В день на грудях демонічних Пю солодкий виноград* [соски. – Д. Л.] – *В ніч на зорях в думах вічних З ангелом виходжу в сад* (В. Пачовський); *...Взяла серце на розстання, А лишила закохання До троянд і до лелій* [грудей. – Д. Л.]! (В. Пачовський); *Двічі скидала вінок верба* [статевий акт, втрата цноти. – Д. Л.], *І силу мою подолала журба. Тяжко носити довічний тягар... Мене умовив старий воротар* (В. Свідзинський). Дендроніми, що входять до складу перифразів з денотатами на позначення інтимних стосунків, у європейській традиції мають символічне значення. Полин і перець символізують статевий потяг, пристрасть і застосовуються у любовній магії. У слов'янській міфології верба виступає символом життєвої сили та родючості, а вінок, як і заплетена коса, символізує дівочу цноту. Плоди цитрусової культури помаранчі та деревної ліани винограду виступають компонентами перифразів на означення жіночих органів життєдіяльності через їхню подібність за формою до жіночих грудей і сосків.

Магічно-забобонну функцію евфемізмів з семантикою *смерть* виконують компоненти перифразів *барвінок, береза та сосна*, виступаючи непрямими назвами реалій *труна, повішений, смерть*, наприклад: *Вже брат припав коліном до барвінків* [помер. – Д. Л.] *сузір'я ангелів до нього прибілили* (В. Барка); *І чоботом чужинця Розчавлено поля, І скараних колише Березове гілля* [повішені. – Д. Л.] (І. Муратов); *Перекинусь я квіткою-крихтою, Пригорнусь до барвінку зеленого, Припаду, перестану і дихати* [помру. – Д. Л.] (О. Олесь); *А я ж бо марив написати Глибокодумний гімн любові... Тим часом почина тесать Життя для мене дім сосновий* [труну. – Д. Л.] *І навіть мірку вже зняло* (М. Рильський). Вживання саме цих дендронімів у перифразах на означення смерті та явищ, пов'язаних з нею, зумовлене українськими віруваннями та європейською традицією. Труну, за українськими поховальними обрядами, робили звичайно з соснового або кленового дерева, щоб відганяти духів і спиняти упирів. У гуцулів усю садибу померлого означають за допомогою березового гілля, а березове дерево, що є місцем перебування померлого, ставлять біля одвірка та з кінцем поминального свята його гілля сплюють на дорозі перед воротьми: померлий з вогнем відходить у вирій. Барвінок також був поховальним атрибутом в українців, зокрема при похованні дівчат.

На основі метонімічних переносів утворені перифрази з денотатами – об’єктами політичної географії, наприклад: “земля вієса та ялівцю” [Лемківщина] (Б.-І. Антонич); “край лози, багна, болот” [Полісся] (Д. Фальківський); “нісня тополина” [Україна] (В. Сосюра).

Денотатами перифрастичних найменувань, утворених на основі метафоризації, виступають: 1) особи (“весняна ружа” [кохана] (В. Свідзинський); “біла вишня” [ненька] (Т. Осьмачка); “барвіночок” [синочок] (І. Муратов); “горбаті тополі” [старці] (І. Багрянний)); 2) тварини (“сторож вишині” [соловейко] (Б.-І. Антонич)); 3) частини організму (“рожі” [уста] (В. Пачовський)); 4) рослини та їхні частини (“жовті нагідки” [осінні листя] (О. Олесь); “пальми Вкраїни” [тополі] (В. Сосюра)); 5) Земля, Космос (“небесних кленів мідь” [зірки] (А. Малишко); “золотиста мушкетерка” [місяць] (М. Драй-Хмара); “біла вишня” [сонце] (П. Филипович)); 6) природні утворення (“водяна бавовна” [морська піна] (В. Поліщук); “білість яблуневого квітня” [хмара] (В. Барка)). Такі перифрази містять перенесення на основі подібності за кольором, формою, розміром, функцією, а також можуть бути багаторівневими, містити кілька асоціацій водночас.

Підрозділ 3. 4. містить висновки до розділу.

ВИСНОВКИ

Лексико-семантичний клас “Назви деревних рослин” є виявом системності в лексичному складі української мови та окремим фрагментом на рівні з іншими ЛСК “Загальні позначення рослин”, “Назви частин рослин”, “Назви грибів (міконіми)” і “Назви трав’янистих рослин” у моделі смислових відношень у межах ЛСП “Назви рослин (фігоніми)”. Він поліцентричний (слабко центрований), ґрунтується на сукупності різних мовних засобів і не утворює єдиної гомогенної структури та характеризується великою кількістю слабо пов’язаних між собою різнорідних компонентів і слабо вираженою межею між центральною та периферійною зонами. У лексичному значенні будь-якого дендроніма роль архісеми виконує сема ‘життєва форма рослини’, а граматична сема ‘предметність’ конкретизується лексико-граматичними семами ‘неістота’, ‘загальна назва’ та ‘конкретність’. Назви дерев, деревець, кущів, кущиків, напівкущиків, чагарників, напівчагарників, деревних ліан і деревних сукулентів належать до 29 ЛСГ.

Словникове тлумачення містить не довільний набір об’єктивної інформації про деревну рослину, а лише відфільтровані лінгвістичною компетенцією семантичні компоненти, необхідні й достатні для розуміння позначеної лексемою реалії.

Слова, що вступають в українській мові в омонімічні відношення з назвами деревних рослин, належать до повних і часткових лексичних омонімів, а також до омоформ, омографів та омофонів і з погляду семантики стосуються назв світу природи й людини, матеріальних продуктів її праці й абстрактних понять. Члени омонімічних пар і груп, як правило, не вступають у поезіях засобами створення гри слів, каламбурів, бо не існують у спільних контекстах з дендронімами й належать до різних сфер вживання.

У лексикографічних працях II половини XX ст. і поетичних творах I половини XX ст. відсутні прикладистилістичних і семантико-стилістичних синонімів до дендронімів. Семантичні синоніми є поодинокими у СУМ і ССУМ, вони стосуються назв насіннячкових і ягідних культур, плодів кісточкових і ягідних культур, дикорослих листяних та хвойних деревних рослин. Додатковими семантичними відтінками значення семантичні синоніми до назв деревних рослин вказують на такі особливості деревних рослин: 1) місце розташування, ареал поширення; 2) дводомність; 3) особливості розташування гілля; 4) особливості листя; 5) велику кількість продуктів життєдіяльності; 6) вік; 7) придатність для господарських робіт деревини; 8) незначну кількість плодів та їх невелику харчову цінність для людини; 9) особливості приготування плодів для харчування людини. Серед ідеографічних синонімів до назв деревних рослин наявні випадки поєднання декількох прикметних ознак в одній синонімічній назві: 1) синоніми, які вказують на висоту стовбура рослини та її місцезнаходження, ареал поширення; 2) синоніми, які вказують на вік і товщину стовбура рослини.

Більшість синонімічних назв до дендронімів в українській мові належить до абсолютних синонімів. За характером зв'язку між словами переважають синонімічні пари дендронімів, а також синонімічні гнізда. У системі виразних засобів поетичної мови абсолютні синоніми до дендронімів виступають важливим складником арсеналу стилістичних засобів мови, вживаються для урізноманітнення контексту, запобігають тавтології, а також забезпечують ритмомелодійну гнучкість віршованого вислову.

Назви деревних рослин належать до іменників з конкретним значенням, тому вони не утворюють пар загальномовних антонімів, а можуть лише входити до складу контекстуальних антонімічних конструкцій. Ті контекстуальні антоніми, які часто використовуються в поетичних творах, а також у ФО, прислів'ях та афоризмах, перестають бути індивідуально-авторськими й стають прагматичними, набуваючи символічних значень. Залежно від кратної чи некрлатної кількості членів у поетичних контекстах наявні антонімічні ряди симетричної (з кратною кількістю членів ряду контекстуальних антонімів) і несиметричної (з некрлатною кількістю членів ряду контекстуальних антонімів) будови. Назви деревних рослин, які виступають членами контекстуальних антонімічних конструкцій у поетичних творах I половини XX ст., належать до 12 ЛСГ. Крім сполучників сурядності і підрядності та інтонації, контекстуальні антонімічні протиставлення оформлюються за допомогою словотвірних, лексичних, морфологічних і синтаксичних засобів.

У поетичних творах I половини XX ст. наявні такі різновиди метафор: 1) стилістично нейтральні термінологічні (історично переносні) метафори, що виступають ботанічними термінами до типів суцвіття та форми листя деревних рослин; 2) традиційні (узуальні, загальноновживані, усталені) метафори; 3) метафори-символи, що базуються на античній (давньогрецькій, давньоримській) і християнській традиціях, міфології Близького Сходу, індоєвропейських та українських міфологічних уявленнях; 4) індивідуально-авторські метафори, що характеризуються яскравою образністю, та 5) оновлені метафори. Оновлення метафор у поезіях відбувається через: а) прикметникові (якісні, відносно-якісні та присвійні) поширювачі; б) входження метафоризованих компонентів іменникових метафор до складу дієслівних метафоричних конструкцій, ФО і порівняльних структур; в) порушення категорії ймовірності появи наступного компонента словосполучення; г) утворення метафоричних бінарм шляхом телескопії.

В основі семантичної характеристики дієслівних метафоричних словосполучень з дендронімним компонентом лежить переносне вживання дієслів на позначення дій, процесів і станів, що стосуються назв осіб, представників флори та фауни (комах, риб, плазунів, птахів і ссавців), природних утворень (вогню, продуктів горіння, рідини, води, дорогоцінних металів і скам'янілостей), матеріальних продуктів діяльності людини.

Більшість дієслівних метафор – узуальні, в основі яких лежить дохристиянський аісрархічний світогляд народу, що полягає у невідрізненні “вищого” (людського) й “нижчого” (тваринного та рослинного). Оновлення метафор у поезіях I половини ХХ ст. відбувається через: а) прислівникові (якісні, відносно-якісні та присвійні) поширювачі; б) входження метафоризованих компонентів дієслівних метафор до складу ФО, а також поширення ними іменникових метафоричних конструкцій; в) індивідуально-авторські новотвори; г) порушення категорії ймовірності появи наступного компонента словосполучення, пряме значення дієслівного компонента якого стосується людини, птахів або ссавців; д) залучення семантичних синонімів до складу синонімічних рядів; е) нанизування семантичних і контекстуальних синонімів в одному поетичному контексті; ж) залучення лексем з народнорозмовного мовлення.

Функціонування дендронімів у системі перифрастичних найменувань – поширене явище в поезіях I половини ХХ ст. Поява перифрастичних найменувань зумовлена інтро- та екстралінгвістичними факторами: а) з необхідності уникнути тавтології, повторів тих самих слів і зворотів; б) у зв'язку з певними ефемістичними ситуаціями; в) у зв'язку з бажанням мовця дати предмету, явищу чи дії певну емоційну оцінку внаслідок індивідуального сприйняття світу.

Перифрази з денотатами-дендронімами та дендронімними компонентами вживаються у поетичних творах з різною частотністю. Висока частотність вживання властива перифразам з дендронімами-денотатами М. Ореста (37 контекстів і 13 денотатів), Б.-І. Антонича (26/10), Л. Забашти (14/9), М. Рильського (13/10), А. Малишка (12/6) і В. Барки (11/6). Велика кількість перифразів з дендронімними компонентами наявна у В. Сосюри (17 контекстів і 10 денотатів), В. Пачовського (15/7) і Б.-І. Антонича (11/8).

За структурою перифрастичні конструкції з дендронімними денотатами співвідносяться з лексемами, словосполученнями (від двох до шести компонентів) і частинами складнопідрядних речень нерозчленованої структури. Найжуживанішими є бінарні конструкції “Adj1 + N1” та “N1 + N2”, а також трикомпонентні моделі “Adj1 + N1 + N2” (з варіантами) та “Adj2 + N2 + N1” (з варіантами).

Найчастотнішими у поетів є вживання денотатів-дендронімів *дуб* (36 перифразів у 10 поетів), *береза* (16/7), *тополя* (13/6) і *троянда (рожа)* (12/8), а також дендронімних компонентів *троянда (рожа, ружа)* (28 перифразів у 12 поетів), *вишня* (9/6) і *калина* (6/4). Індивідуально-авторські, контекстуальні та загальномовні (традиційні) перифрастичні найменування, як правило, дають денотатам-дендронімам лише позитивні конотативні характеристики.

Найпоширенішими є перифрастичні найменування, побудовані на національно-культурних асоціаціях, пов'язаних зі світовою та українською культурою, міфологією, фольклором, історією. Особливості творення перифразів, що містять перенесення на основі асоціативних зв'язків

загальнокультурного плану, безпосередньо пов'язані з належністю поетів до певного літературного напрямку, течії чи літературного об'єднання.

Вживання того чи іншого дендроніма у поетичних текстах залежить від: 1) особистості поета (інтроверт / екстраверт); 2) природної зони, де мешкав, відпочивав або перебував в еміграції поет; 3) течії, напрямку, які представляв поет; 4) індивідуальної манери поета та художніх засобів, якими він користувався при написанні творів. У поетичних текстах I половини XX ст. дендроніми виконують такі функції: 1) номінативну; 2) естетичну (як елементи пейзажу в описі місцевості); 3) номенклатурно-класифікуючу; 4) прототипічну; 5) стереотипічну; 6) функцію презентації етноцінностей; 7) емоційно-експресивну; 8) символічну; 10) гендерну (асоціація рослин з жіночим та чоловічим началом);

1

1) асоціативно-характеризуючу.

В ідіостилі кожного з поетів зазначеного періоду дендроніми виступають компонентами різних стилістичних фігур, вживаються з різною метою. Наприклад, М. Зеров, П. Карманський, М. Рильський (у його поетичних творах наявна 91 родова назва та сортова назва деревних рослин), В. Свідзинський, поповнили словниковий склад поетичної мови ботанічною термінологією (*аржукарія, імбуя, катальпа, пінія, секвоя*) та лексику садівництва (*папіровка, ренет*). У поезіях назви деревних рослин використовуються для створення стилізації під високий стиль (у філософській ліриці Є. Маланюка, М. Ореста, М. Рильського), фольклор (у Н. Лівичко-Холодної, А. Малишка, О. Олеся, В. Сосюри), виступають одним із засобів колориту мовлення поетів певної місцевості (наприклад, *африни* у В. Кобилянського, *хвоя* у В. Сосюри), вживаються для відтворення місцевого колориту (у К. Гординського, В. Кобилянського, В. Пачовського). Евфемістичні перифрази з дендронімами компонентами поширені в еротичних поезіях В. Барки, О. Влизька, С. Гординського, В. Пачовського, В. Свідзинського. Колоративи з фігонімами основами найактивніше використовуються В. Сосурою (88 вживань; 18 колоративів з 5 ЛСГ), В. Баркою (35 вживань; 22 колоративи з 5 ЛСГ) та А. Малишком (33 вживання; 8 колоративів з 3 ЛСГ; наприклад, *вишневий*).

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

1. *Лісничий Д. В.* Атрибутивна сполучуваність дендронімів у поетичних творах М. Рильського // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкаф. зб. наукових праць / Відп. редактор Н. В. Артикуца. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 1999. – С. 37-47.
2. *Лісничий Д. В.* Дендроніми як елементи порівняльних структур у поетичних творах М. Рильського // Проблеми граматики і лексикології української мови. Збірник наукових праць. НПУ імені М. П. Драгоманова / Відп. редактор М. Я. Плоц. – К.: НПУ, 2001. – С. 224-234.
3. *Лісничий Д. В.* Словотвірна структура віддендронімічних утворень у поетичних творах М. Рильського // "Наукові записки" Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Філологія / Відп. ред. Н. Л. Іваницька. – Вінниця: ВДПУ, 2001. – Випуск 3. – С. 114-119.

4. *Лісничий Д. В.* Лексико-семантичні характеристики дендроніма *дуб* в українській поезії першої половини ХХ століття // Система і структура східнослов'янських мов: До 200-річчя з дня народження В. І. Даля: Зб. наук. праць / Відп. редактор В. І. Гончаров. – К.: Т-во “Знання” України, 2001. – С. 161-176.
5. *Лісничий Д. В.* Флористична компонента у поетичних творах Лесі Українки ХХ століття (спроба мікротипології) // Мова і культура. Серія “Філологія”: Науковий щорічний журнал / Головний редактор Д. С. Бураго. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2002. – Вип. 4. – Т. IV. Мова і художня творчість. – Ч. 1. – С. 168-177.
6. *Лісничий Д. В.* Іменникові метафоричні словосполучення з фігонімічним компонентом у поетичній мові українських “неокласиків” // Мова і культура. Серія “Філологія”: Науковий щорічний журнал / Головний редактор Д. С. Бураго. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2002. – Вип. 5. – Т. VI. Мова і художня творчість. – С. 210-220.
7. *Лісничий Д. В.* Прикметникові метафоричні словосполучення з фігонімічним компонентом у поетичній мові українських “неокласиків” // Проблеми граматики і лексикології української мови. Збірник наукових праць. НПУ імені М. П. Драгоманова / Відп. редактор А. П. Грищенко. – К.: НПУ, 2002. – С. 175-184.
8. *Лісничий Д. В.* Трав'янисті рослини як денотати перифрастичних найменувань: семантико-функціональний аспект // Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – Том XXXVIII. – С. 228-234.
9. *Лісничий Д. В.* Родові варіанти дендронімів і віддендронімічних дериватів у сучасній українській літературній мові // Система і структура східнослов'янських мов: До 60-річчя наукової і педагогічної діяльності професора М. Я. Брицина: Зб. наук. праць / Відп. редактор В. І. Гончаров. – К.: Знання України, 2004. – С. 114-121.
10. *Лісничий Д. В.* Дендронімічні денотати у системі перифрастичних найменувань: семантико-функціональний аспект (на матеріалі поетичних творів першої половини ХХ століття) // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. праць факультету лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – Вип. 8. – С. 61-77.
11. *Лісничий Д. В.* До питання про словотвірні варіанти дендронімів і віддендронімічних дериватів у сучасній українській літературній мові // Проблеми граматики і лексикології української мови. Збірник наукових праць. НПУ імені М. П. Драгоманова / Відп. редактор А. П. Грищенко. – К.: НПУ, 2004. – С. 80-90.
12. *Лісничий Д. В.* Фігонімічні компоненти у складі перифрастичних найменувань: семантичний і функціональний аспекти (на матеріалі української поезії першої половини ХХ століття) // Русский язык и литература: Проблемы изучения и преподавания в Украине: Сб. науч. тр. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2005. – С. 288-297.
13. *Лісничий Д. В.* Мовна метафора як джерело формування похідних значень назв деревних рослин та їх частин в українській мові // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор А. П. Грищенко. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – Випуск 1. – С. 139-155.

14. *Лісничий Д. В.* Омонімічні відношення дендронімів з іншими словами лексико-семантичної та лексико-граматичної систем української мови // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць / Відп. редактор В. І. Гончаров. – К.: Знання України, 2006. – С. 110-123.
15. *Лісничий Д. В.* Словникове тлумачення абсолютних синонімів до дендронімів та особливості їх функціонування у поетичних творах I половини XX ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор А. П. Грищенко. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Випуск 2. – С. 245-264.
16. *Лісничий Д. В.* Контекстуальні антонімічні відношення дендронімів у поетичних творах I половини XX ст. // Система і структура східнослов'янських мов: Пам'яті академіка Л. А. Булаховського: Зб. наук. праць / Відп. редактор В. І. Гончаров. – К.: Знання України, 2006. – С. 159-172.
17. *Лісничий Д. В.* Семантична структура лексичного значення дендронімів і моделі їх дефініцій (на матеріалі “Словника української мови” в 11-ти томах) // Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць / Відп. ред. д. філол. н., проф. В. Німчук. – К., 2006. – Вип. 14. – С. 69-78.

АНОТАЦІЯ

Лісничий Д. В. Дендроніми у поетичних текстах першої половини XX століття (семантичний і функціональний аспекти). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ 2007.

Дисертація є першим систематизованим і концептуальним дослідженням дендронімів (назв деревних рослин) як ЛСК. На основі лексикографічних джерел встановлені принципи та критерії виокремлення дендронімів із загального лексичного складу української мови, визначені їхні статус і структура. На матеріалі оригінальної української поезії I половини XX ст. проаналізовані парадигматичні зв'язки дендронімів, особливості синонімічних і контекстуальних антонімічних відношень між ними, а також синтагматичні характеристики назв деревних рослин у складі художніх метафор і системі перифрастичних найменувань.

Ключові слова: дендронім, фітонім, лексико-семантичний клас, сема, архісема, функціональний аспект, метонімія, метафора, перифраз.

АННОТАЦИЯ

Лісничий Д. В. Дендронимы в поэтических текстах первой половины XX века (семантический и функциональный аспекты). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев 2007.

Диссертация является первым систематизированным и концептуальным исследованием дендронимов (названий древесных растений) как ЛСК, который, как и другие лексико-семантические объединения „Общие обозначения растений”, „Названия частей растений”, „Названия грибов (миконимы)” и „Названия травянистых растений”, является отдельным фрагментом в модели смысловых отношений в составе ЛСП „Названия растений (фитонимы)”. В диссертационной работе осмыслены понятия системности семантических объединений как целостных образований со своей внутренней структурой, соотношенной со структурой других лексико-семантических объединений.

На материале лексикографических источников определены принципы и критерии выделения дендронимов из общего лексического состава украинского языка, их природа, статус и структура. ЛСК дендронимов представлен названиями деревьев, кустов, кустарников, полукустарников, кустиков, древесных лиан и древесных суккулентов, входящих в состав 29 ЛСГ. Установлено, что основой для создания этого ЛСК является тройственная принадлежность названий древесных растений: к системе общеупотребительной лексики (собственно лингвистический фактор), ботанической терминологии и классификации, а также к агрономической классификации, подсказанной хозяйственным опытом человека (экстралингвистические факторы).

Впервые в украинском языкознании комплексно описана семантическая структура лексического значения дендронимов, архисемой которого является сема ‘жизненная форма растения’, а грамматическая сема ‘предметность’ конкретизируется лексико-грамматическими семами ‘неодушевленное имя’, ‘нарицательное имя’ и ‘конкретное имя’. Установлено, что семантическая структура лексического значения названий древесных растений представлена 91 дифференциальной семой и 10 интегральными семами ‘характеристика всего растения’, ‘характеристика ствола (или стебля) и древесины’, ‘характеристика коры’, ‘характеристика кроны’, ‘характеристика ветвей и побегов’, ‘характеристика корневой системы’, ‘характеристика листьев’, ‘характеристика цветков’, ‘характеристика плодов’ и ‘характеристика семян’.

На материале оригинальной украинской поэзии I половины XX в. проанализированы парадигматические связи дендронимов, особенности омонимических, синонимических и контекстуальных антонимических отношений между ними. В работе охарактеризован состав членов омонимических пар и групп, определены причины их возникновения. Выделены дополнительные семантические оттенки значений идеографических синонимов к дендронимам, дифференциальные признаки абсолютных синонимов к названиям древесных растений как важной составной части арсенала стилистических средств языка поэзии. Акцентируется внимание на дендронимах как существительных с конкретным значением, которые могут выступать только компонентами контекстуальных антонимических конструкций. Проанализированы структурные типы и разновидности семантических отношений, способы их выражения в оппозициях контекстуальных антонимов, семантика членов антонимических конструкций.

В диссертации описаны направления и особенности метонимических и метафорических транспозиций как средств формирования производных значений полисемантических названий древесных растений и их частей в

украинском языке, установлен характер организации ЛСВ и оттенков значений многозначных лексем, проанализированы средства их разграничения.

Исследованы синтагматические характеристики названий древесных растений, их употребление в прямом значении в функции элементов украинского пейзажа и образное употребление в составе стилистических фигур поэтических текстов. Проанализированы семантика и особенности метафоризации компонентов именных и глагольных художественных метафор, структурная и семантическая особенности перифрастических наименований с денотатами – дендронимами, а также семантика перифраз с дендронимическими компонентами и их функционирование в поэзиях.

Использование метода комплексного лексико-семантического и функционального анализа дендронимов позволяет определить принципы и критерии их отбора и структурирования в современном украинском литературном языке, изучить особенности семной организации единиц ЛСК, определить и уточнить характеристики парадигматических и синтагматических отношений дендронимов как элементов оценочно-эстетической выразительности поэтического текста.

Ключевые слова: дендроним, фитоним, лексико-семантический класс, сема, архисема, функциональный аспект, метонимия, метафора, перифраз.

SUMMARY

Lisnychyi D. V. Dendronyms in poetical texts of the first part of the 20th century (semantic and functional aspects). – Manuscript.

The dissertation for attaining the scientific degree of Candidate of Philological sciences, speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – Dragomanov's National Pedagogical University, Kyiv 2007.

This thesis is the first systematic and conceptual research of dendronyms (names of dendritic plants) as LSC. Principles and criteria of decode's dendronyms from the lexical system of Ukrainian language are based on the lexicographical sources, the status and structure are determined. The paradigmatic relationships of dendronyms, the peculiarities of synonymic and contextual antonym links, syntagmatic characteristics of dendritic plants as a component of fiction metaphors and in the system of periphrasis' names are analysed on the basis of the original Ukrainian poetry of the 1st part of the 20th century.

Key words: dendronym, phytonym, lexical class, seme, archiseme, functional aspect, metonym(y), metaphor, periphrasis.